

İLK ENDÜLÜS VÂLİSİ ABDÜLAZİZ B. MÛSÂ B. NUSAYR VE ÖLDÜRÜLMESİ

*Doç. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN**

ABSTRACT

The First Governor of al-Andalus Abd al-Aziz b. Musa b. Nusayr and his Being Killed

Abd al-Aziz b. Musa b. Nusayr, the first governor of al-Andalus, is an eminent governor and commander in respect of his personality and activities. In this article, it has been discussed his activities and conquests during his governorship and before that period. In addition, it has been researched how he was killed and which factors were behind this controversial event.

İslâm tarihinin ilk yüzyılında gerçekleştirilen fetihler ve bunların sonuçları, o dönemdeki Müslümanların siyâsî, askerî, dinî, sosyal ve iktisâdî durumları açısından büyük önem taşımaktadır. Bu fetihlerden birisi olan Endülüs'ün fethi ve sonrasında gelişen olaylar, klasik İslâm tarihinin önemli siyâsî ve askerî olaylarından birisidir. Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik döneminde (86-96/705-715) Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr ve onun azatlısı Tânk b. Ziyâd tarafından 92-95/711-714 yılları arasında fethedilen Endülüs, Müslümanların Batı Avrupa'ya geçiş noktasında bulunması, İslâm dini ve medeniyetinin Avrupa'ya ulaştırılması açısından stratejik ve jeopolitik bir önem taşımaktadır. Öte yandan bu fethin siyâsî, askerî, dinî, sosyal ve iktisâdî noktalardan yüzyıllarca devam eden etkileri ve sonuçları olmuştur.

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Mûsâ b. Nusayr ve Târık b. Ziyâd, Endülüs'teki fetihleri tamamlamak üzereyken halife Velîd b. Abdülmelik tarafından hilâfet merkezine ısrarla geri çağrılınca Şam'a geri dönmek zorunda kalmışlardır. Mûsâ b. Nusayr 95/714 yılında yanındaki kalabalık bir heyetle birlikte İspanya'dan ayrılmadan önce oğlu Abdülazîz b. Mûsâ'yı Endülüs'e vali tayin etmiştir. Endülüs'te Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr'ın valiliği ile başlayan ve Endülüs Emevî Emirliğinin kuruluşuna kadar devam eden devre **“Valiler (Emirler) Dönemi (95-138/714-756)”** olarak adlandırılır. Biz bu makalemizde Endülüs'te valiler döneminin ilk halkası olan ve hakkında bazı kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs'ün fethi öncesindeki hayatı, faaliyetleri ve fetihleri, Endülüs valiliğine tayini ve daha sonra burada gerçekleştirdiği fetihler ve icraatlarıyla ihtilafı bir konu olan öldürülmesi olayını inceleyip değerlendirmeye çalışacağız.

I- Endülüs'ün Fethi Öncesi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr:

Tam ismi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr b. Abdurrahman b. Zeyd'dir. Abdülazîz'in babası olan Mûsâ b. Nusayr, Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında 19/640 yılında dünyaya gelmiştir.¹ Mûsâ b. Nusayr'ın doğum yeri olarak Şam bölgesindeki Kefermerrî² veya farklı bir rivâyette Kefermüsrâ³ köyü zikredilmektedir. Mûsâ b. Nusayr'ın aslen Hicaz'ın kuzeyinde bulunan Vâdilkurâ bölgesinden olduğunu rivâyet edenlerin⁴ yanı sıra onun el-Cezîre bölgesindeki köylerden birisinde doğduğunu ifade edenler de vardır.⁵ Mûsâ b. Nusayr'ın hangi kabileyeye mensup olduğuyla ilgili oldukça farklı rivâyetler ve görüşler mevcuttur.⁶ Gerek temel kaynaklarda, gerekse çağdaş araştırmalarda genelde kabul edilen husus, Mûsâ b. Nusayr'ın Lahm kabilesine mensup olduğu veya bu kabilenin azatlısı olduğudur. Ayrıca o, hayatının ilerleyen yıllarında Emevî devlet bürokrasisinde haraç görevlisi, komutan ve vali olarak görev aldığı için Ümeyyeoğullarının azatlısı olarak da takdim edilmiştir.

¹ Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cinân*, thk: Halil Mansûr, Beyrut, 1997, I, 144 ; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2.Baskı, Beyrut, 1990, IX, 171; Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*, thk: Yûsuf eş-Şeyh el-Bukâî, Beyrut, 1986, I, 269.

² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk: Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut, 1983, s.248. Ayrıca bkz: Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s.354.

³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk: Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Beyrut, 1990, IV, 535.

⁴ İbn Hazm, *Cemheratu Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1983, s.430 ; Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, 3. Baskı, Beyrut, 1969, VIII, 285.

⁵ Muhammed Abdullah 'Inân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 2. Baskı, Kahire, 1988, I, 23.

⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002, s.15-17.

Araştırdığımız kaynaklarda Abdülazîz b. Mûsâ'nın doğum yeri, doğum tarihi ve ilk gençlik yılları hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık. Babası Mûsâ b. Nusayr'ın doğumu ve nesebiyle ilgili detaylı sayılabilecek bilgiler verilmesine rağmen Abdülazîz hakkında bilgi bulunmaması dikkat çekmektedir. Çağdaş araştırmacılardan Mahmud Şit Hattab, Abdülazîz'in doğumu ve ilk yıllarıyla ilgili tarihçilerin suskunluk içinde olduklarını belirttikten sonra onun Arap-İslâm çevresinde yetiştiğini, babası Mûsâ b. Nusayr'ın çeşitli askerî ve idârî görevlerde bulunması nedeniyle Emevî ailesine yakın bir ortamda bulunduğunu ifade eder.⁷ Gerçekten de Mûsâ b. Nusayr, Muâviye b. Ebî Süfyan (Halifeliği 41-60/661-680), Abdülmelik b. Mervân (Halifeliği 65-86/685-705) ve Velîd b. Abdülmelik gibi önemli Emevî halifeleri tarafından komutanlık, haraç görevliliği, İfrîkiyye (Kuzey Afrika) valiliği vb. askerî ve idârî görevlere tayin edilmiştir. Dolayısıyla Abdülazîz'in babasının yanında bulunması sebebiyle idârî ve askerî ilk nazarî bilgileri ondan öğrendiğini ve onun çeşitli alanlardaki tecrübelerinden yararlandığını ifade etmemiz mümkündür. Abdülazîz'in çocukluk ve ilk gençlik yıllarında babasının devlet kademesindeki çeşitli görevleri nedeniyle Emevî bürokrasisine yakın bir ortamda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Endülüs'ün fethi öncesinde Abdülazîz'in fetihleri ve faaliyetleri konusunda elimizde detaylı bilgi yoktur. Mûsâ b. Nusayr, 86/705 yılında İfrîkiyye valiliğine tayin edilince ilk iş olarak uzun süredir isyan halindeki Berberî kabilelerinin ayaklanmalarını bastırması ve daha sonra çeşitli bölgelere kara ve deniz seferlerine başlamıştır. Asıl konumuz Mûsâ b. Nusayr'ın fetihleri olmadığı için bunlarla ilgili detaylara girmeyeceğiz.⁸ Ancak şu kadarını ifade edelim ki, Mûsâ b. Nusayr bu seferlere bizzat kendisi katıldığı gibi, bazı zamanlar diğer komutanlarının yanı sıra oğulları Abdullah, Abdu'l-A'lâ, Mervân, Abdurrahman ve Abdülazîz'i de komutan olarak görevlendirmiştir. Diğer kardeşleri gibi Abdülazîz de babası Mûsâ b. Nusayr'ın Kuzey Afrika fetihlerinde yanında bulunmakta ve onunla birlikte askerî seferlere katılmaktadır. Nitekim çağdaş Endülüs tarihi uzmanlarından Hüseyin Mu'nis, Abdülazîz b. Mûsâ'nın aktif, hareketli bir fâtih

⁷ Mahmud Şit Hattab, "Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr el-Lahmî", Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî, Bağdat, 1989, C:LX (1.cüz), s.59.

⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: *el-İmâme ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir), thk: Halîl el-Mansûr, Beyrut, 1997, s.228-237; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk: G. S. Colin - E. Levi Provençal, Beyrut, 1983, I, 40-42; İsmail Hakkı Atçeken, a.g.e., s.27-42.

olduğunu ve İfrıkiyye bölgesindeki fetihler sırasında babasının yanında tüm seferlere katıldığını söylemektedir.⁹

Abdülazîz b. Mûsâ, sadece babasının yanında fetihlere katılmakla kalmamış, iki defa deniz seferlerine komutan olarak görevlendirilmiştir. Tespitlerimize göre Abdülazîz b. Mûsâ, 84/703 yılında Akdeniz'deki Balyar takım adaları¹⁰ üzerine deniz seferi düzenlemiş ve bir çok ganimet elde ederek sâlimen Kuzey Afrika'ya geri dönmüştür. Abdülazîz iki yıl sonra 86/705 yılında aynı adalara tekrar sefer düzenlemiştir. Bu seferden de pek çok esir ve kıymetli ganimetle dönmüştür.¹¹ Mûsâ b. Nusayr, Abdülazîz'in kendisiyle birlikte fetihlere katılmasını yeterli görmemiş, onu birkaç kez deniz seferleri komutanlığı görevine tayin ederek tecrübe kazanmasını sağlamıştır. Üstelik sadece Abdülazîz değil kardeşleri de Mûsâ b. Nusayr tarafından çeşitli kara ve deniz seferlerine komutan olarak görevlendirilmiştir. Abdülazîz hakkında bir makale yayınlayan M. Şit Hattab, Abdülazîz'in Endülüs'e geçmeden önce herhangi bir idârî ve askerî görev almadığını ifade etmekte¹² ve bizim söz konusu ettiğimiz Mayorka ve Minorka adasına yapılan deniz seferleri komutanlığı görevinden bahsetmemektedir. Bu durumun önemli bir eksiklik olduğu kanaatindeyiz.

II- Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs'e Geçişi ve Fetihleri:

Mûsâ b. Nusayr, 92/711 yılında Târik b. Ziyâd komutasındaki 7.000 kişilik orduyu İspanya'nın fethi için gönderdikten kısa bir süre sonra Târik b. Ziyâd'ın isteği üzerine 5.000 kişiden oluşan ilave bir birlik göndermiştir. Târik, **“Lekke (Guadate) Vâdisi Savaşı”** sonunda Vizigot kralı **Rodrigo**'yu mağlup edip fetihlere devam etmiştir.¹³ Mûsâ b. Nusayr, hem fetihleri tamamlamak, hem de Endülüs'te askerî ve idârî bazı düzenlemeler yapmak amacıyla 93/712 yılında 18.000 kişilik ordusuyla Kuzey Afrika'dan İspanya'ya geçmiştir. Mûsâ, Endülüs'e ulaştıktan sonra Târik b. Ziyâd tarafından daha önce feth-

⁹ Hüseyin Mu'nis, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde, 1985, s.110-111.

¹⁰ Balyar (Malyar) takım adaları: Akdeniz'de Sicilya adası ile İspanya arasında ve İspanya'ya daha yakın olan Mayorka ve Minorka adalarına verilen isimdir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, V, 251, 285; Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (Basılmamış Doktora Tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 1993), s.189.

¹¹ İsmâ Sâlim Sisâlim, *Cüzürü'l-Endelüsü'l-Mensiyeye*, Beyrut, 1984, s.51-52.

¹² bkz: M. Şit Hattab, s.63-64.

¹³ Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'e geçişi ve fetihleri hakkında geniş bilgi için bkz: Belâzurî, s.232; Taberî, *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1987, VII, 369; Müellifi meçhul, *Ahbâru Mecmû'a fi Fethi'l-Endelüs ve Zikri Ümerâihâ*, thk: İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut, 1981, s.17-24; İbnü'l-Kûtîyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, thk: Abdullah Enis et-Tabba', Beyrut, 1994, s.76-77; Makkarî, I, 229-231; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994, s.16-20.

dilmeyen şehirlere yönelerek Şezûne (Sidonia), Karmûne (Carmona), İşbiliyye (Sevilla), Mâride (Merida) vb. önemli şehirleri fethetmiştir.¹⁴ Gerçekleştirilen bu fetihler sırasında Abdülazîz b. Mûsâ'nın babası Mûsâ b. Nusayr'la birlikte olduğu kanaatindeyiz.

A- İşbiliyye'nin İkinci Defa Ele Geçirilmesi, Leble, Bace, Reygo ve Gırnata'nın Fethedilmesi:

İncelediğimiz kaynaklarda Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs'e ne zaman geçtiği hususunda açık bir bilgi yoktur. Ancak bir çok tarihçi Mûsâ b. Nusayr'ın, Mâride şehrinin fethi sırasında İşbiliyye şehrinde çıkan isyanı bastırmak ve şehri yeniden fethetmek için oğlu Abdülazîz'i görevlendirdiğini ifade etmektedir. Buna karşılık Ziya Paşa, Mûsâ b. Nusayr'ın Kuzey Afrika'dan Endülüs'e giderken Mağrib valiliğine oğlu Abdülazîz b. Mûsâ'yı vekil olarak bıraktığını ifade etmektedir.¹⁵ Benzer şekilde Bahriye Üçok da, Mûsâ b. Nusayr'ın Mâride şehri ni kuşatmasına rağmen ele geçiremediğini ve bunun üzerine Afrika'da bulunan oğlu Abdülazîz b. Mûsâ'dan yardım kuvvetleri alarak kaleyi teslim razı ettiğini belirtmektedir.¹⁶ Her iki yazar da verdikleri bilgilerin kaynağını zikretmemektedir. Halbuki biraz sonra söz konusu edeceğimiz gibi, Endülüs tarihiyle ilgili bilgiler veren güvenilir bir çok kaynakta Mâride şehrinin fethi sırasında İşbiliyye şehrinde çıkan isyanı bastırmak ve bu şehri yeniden ele geçirmek için Mûsâ b. Nusayr'ın, yanında bulunan oğlu Abdülazîz'i görevlendirdiği nakledilmektedir. İddia edildiği gibi Abdülazîz o sırada Kuzey Afrika'da bulunmuş olsaydı, Mûsâ'nın ona böyle bir görev vermesi nasıl mümkün olurdu?

Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs'te gerçekleştirdiği fetihler konusunda ilk dönem kaynaklarındaki bilgi azdır. Askerî faaliyetler ve fetihlerde Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd'ın ön planda olduğu bir ortamda tarihçilerin özellikle bu iki komutanın faaliyetlerinden daha detaylı bahsetmelerini doğal karşılamak gerekir. Öte yandan bazı çağdaş araştırmacılar arasında Abdülazîz'in gerçekleştirdiği bazı fetihlerin Mûsâ b. Nusayr Endülüs'te bulunduğu sırada mı, yoksa onun Şam'a dönmesinden sonraki Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs valiliği döneminde mi vukû bulunduğu hususunda farklı görüşler vardır.¹⁷

¹⁴ Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'teki fetihleriyle ilgili fazla bilgi için bkz: *Ahbâru Mecmû'a*, s.24-27; İbnü'l-Kûtiyye, s.77-78; Makkarî, I, 257-263; İsmail Hakkı Atçeken, a.g.e., s.68-75.

¹⁵ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul, H.1304, s.17.

¹⁶ Bahriye Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, 1968, s.63.

¹⁷ Bu konuda fazla bilgi için bkz: Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târihu'l-Müslimîn ve Âsâruhum fi'l-Endelüs*, Beyrut, 1988, s.109-112; Ali Abdurrahman el-Haccî, *et-Târihu'l-Endelüsî*, 5.Baskı,

Nakledildiğine göre Mûsâ b. Nusayr, H.94 yılı Ramazan ayı sonunda (Mayıs 713) uzun süren bir kuşatma ve çetin bir savaştan sonra Mârîde şehrini fethetti. Bu sırada İsbiliyye şehrinde bir isyan çıktı. İsbiliyye'nin fethedilmesinden sonra burada bulunan bir grup Vizigot askeri Bace (Beja) şehrine kaçmışlardı. Mûsâ b. Nusayr'ın Mârîde şehrindeki kuşatmasının uzamasından yararlanan bu askerler ve İsbiliyye halkından bir grup İsbiliyye şehrine hücum ettiler. İsyancı Vizigot askerleri şehri savunmakla görevli 80 kadar Müslümanı öldürerek burasını ele geçirdiler. Bu olayı haber alan Mûsâ b. Nusayr, İsbiliyye isyanını bastırmak ve şehri ikinci defa ele geçirmek üzere oğlu Abdülazîz b. Mûsâ komutasında bir askerî birlik gönderdi. Abdülazîz, İsbiliyye şehrini kuşatma altına aldı ve yapılan savaş sonunda şehri tekrar ele geçirmeyi başardı. İsyancıları öldürdü ve şehirdeki düzeni sağladı.

Abdülazîz daha sonra İsbiliyye'den ayrılarak Leble (Niebla) ve Bace (Beja) şehirleri üzerine yürüdü ve bu iki şehri fethetti. Ondan sonra Reyyo (bazı kaynaklarda Reyve) ve Gırnata (Granada) şehirleri üzerine giderek bu şehirleri fethetti. Bundan sonra Abdülazîz'in, daha önce fethedilmediği bildirilen Mürsiye (Murcia) şehrini de fethettiği, şehrin hâkimi olan **Theodomir (veya Teodomiro)** ile anlaşma yaptığı ve ondan sonra İsbiliyye'ye geri dönerek orada ikamet etmeye başladığı nakledilir.¹⁸

B- Theodomir (Teodomiro, Tudmir) İle Antlaşma Yapılması:

Temel kaynaklar ve Endülüs tarihiyle ilgili bazı eserlerde Abdülazîz'in valilik öncesi fetihleri hakkında bu kısa bilgiler verilmektedir. Bunun yanı sıra özellikle Abdülazîz'in Mürsiye bölgesi hâkimi olan Theodomir (Teodomiro, Tudmir) ile yapmış olduğu anlaşma hakkında bazı tarihçiler daha detaylı bilgiler vermişlerdir. Abdülazîz'in İsbiliyye şehrini ikinci defa ele geçirmesinden sonra gerçekleştirdiği fetihleri ve faaliyetlerine tekrar dönecek olursak tarihçi ve araştırmacıların naklettiği bilgiler ve değerlendirmeler ışığında şu hususları zikretmemiz uygun olacaktır:

Abdülazîz b. Mûsâ tarafından İsbiliyye'deki isyanın bastırılıp, bu şehrin ikinci defa ele geçirilmesi ve Leble ile Bace şehirlerinin fethedilmesinden sonra

Dimeşk, 1997, s.78-83; M. Mâhir Hammâde, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye fi'l-Endelüs ve Şimâli İfrîkiyye*, 3.Baskı, Beyrut, 1986, s.31, 120; Hâlid es-Sûfi, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, Bingazi, 1980, s.132-138.

¹⁸ *Ahbâru Mecmû'a*, s.26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965, IV, 565; İbn İzârî, II, 15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk: Hüseyin Nassâr, Kahire, 1983, XXIV, 50; Makkarî, I, 258.

da fetih hareketleri hız kesmemiştir. Târik b. Ziyâd, Mûsâ b. Nusayr, Abdülazîz b. Mûsâ ve diğer komutanlar Endülüs'ün farklı bölgelerinde fetihlere devam etmişlerdir. Mûsâ b. Nusayr, bir yandan fetihlere devam ederken, diğer yandan da İspanya'nın kuzey noktalarındaki uç bölgelerine kadar ulaşan İslâm ordusunun dönüş yollarının Vizigotlar tarafından kesilmesi endişesini taşıyor ve bunun için tedbirler alıyordu. Henüz fethedilmemiş olan güney ve güneydoğu Endülüs'teki şehirlerin fethedilmesi ve bu bölgedeki Vizigot mukavemetinin kırılması gerekiyordu. Bu husus İspanya'nın tamamının fethedilmesi ve fethin başarıya ulaşması açısından önemliydi. İşte Mûsâ, bu bölgelerin fethedilmesi için oğulları Abdülazîz ve Abdü'l-A'lâ'yı gönderdi. Abdü'l-A'lâ kardeşi Abdülazîz'in de yardımıyla Malaka (Malaga) ve Elbîre (Elvira) şehirlerini fethetti.¹⁹ Hâlid es-Sûfi, bizim daha önce temel kaynaklardan aktardığımız Abdülazîz'in Reygo ve Gırnata şehirlerini fethettiğiyle ilgili bilgiyi de nakletmektedir.²⁰ M. Abdullah İnân, Abdülazîz b. Mûsâ'nın gayretleri sonucu İspanya'nın güney ve güneydoğu bölgelerindeki Malaka (Malaga) ile Belensiye (Valencia) arasındaki sahil mıntıkalarının tamamının fethedildiğini ifade etmektedir.²¹

Abdülazîz b. Mûsâ bu fetihleri gerçekleştirdikten sonra Mürsiye (Murcia) bölgesi üzerine yürüdü. Burası aynı zamanda Tudmir olarak ta biliniyordu. Bu ismin verilmesinin sebebi bu bölgenin hâkiminin adının Theodimir (veya Teodomiro) olmasıydı. Burasının eski ismi ise Orihuela idi.²² Theodimir, Got asıllıydı ve Târik b. Ziyâd'ın Lekke vadisi savaşında mağlup ettiği kral Rodrigo'dan bir önceki Vizigot kralı olan Gaytaşa (Witiza)'nın komutanlarından birisiydi. Theodimir, Hristiyan dinine mensup, kültürlü ve tecrübeli bir idareciydi.²³ Bu kişinin orijinal ismi **“Theodomiros Ergobado”**²⁴ veya **“Tudmir b. Abdûş”**²⁵ olarak iki farklı şekilde kaydedilmektedir. Theodimir, uzun süre Târik b. Ziyâd komutasındaki İslâm ordusunun hücumlarına karşı durmuştu. Abdülazîz b. Mûsâ, Reygo ve Gırnata şehirlerini fethettikten sonra Mürsiye bölgesi üzerine yürüdü. Bu bölgenin hâkimi olan Theodimir, Müslümanları büyük bir orduyla karşıladı. İki ordu şiddetli bir savaşa tutuştular ve sonuçta İslâm ordusu galip geldi. Theodimir ve beraberindeki, bir grup asker Tudmir şehrine

¹⁹ M. Şit Hattab, s.66.

²⁰ Hâlid es-Sûfi, s.133.

²¹ M. Abdullah İnân, I, 55.

²² Seyyid Abdülazîz Sâlim, s.110; Hâlid es-Sûfi, s.135.

²³ Hüseyin Mu'nis, s.112; M. Şit Hattab, s.67.

²⁴ Ali Abdurrahman el-Haccî, s.82.

²⁵ M. Mâhir Hammâde, s.120.

kaçtılar. Abdülazîz bu şehri kuşattı. Şehirdekiler bir süre mukavemet göstermişlerse de sonunda teslim olmak zorunda kaldılar. Yapılan görüşmeler sonunda Theodomir ile bir barış antlaşması yapıldı.²⁶

Abdülazîz b. Mûsâ ile Tudmir bölgesi hâkimi Theodomir arasında yapılan bu antlaşma²⁷ hakkında bazı çağdaş araştırmacıların değerlendirmelerine geçmeden önce antlaşma metnini vermek uygun olacaktır:

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr’dan Tudmir (Theodomir) b. Abdûş’a. Theodomir, sulhu kabul etmiş ve bunun karşılığı olarak kendisine Allah’ın ahdi ve zimmetiyle Rasûlullah’ın zimmeti verilmiştir. Antlaşma şartlarına uydukları sürece onun ve onun adamlarından herhangi bir Hristiyanın mallarına zarar verilmeyecek, kendileri, çocukları ve kadınları öldürülmeyecek ve esir edilmeyecektir. Dinleri sebebiyle aşağılanmayacaklar, kiliseleri yakılmayacak, herhangi bir eşyaları alınmayacaktır. Bu antlaşma hükümleri bölgedeki şu yedi şehirde geçerli olacaktır: Orihuela, Baltna (Baltana), Alicante, Mula, Villena, Lorca, Ella. Düşmanca davrananlar bize sığınmayacak, emin olanları bizden korkmayacaklardır. Düşman tarafından bir haber işitildiği zaman gizlenmeyecektir. Her yıl o (Theodomir) ve halkı vergi olarak fert başına bir dînar, 4 ölçü (Müd) buğday, 4 ölçü arpa, 4 ölçü şıra, 4 ölçü sirke, 2 ölçü bal ve iki ölçü zeytinyağı vereceklerdir. Köle olanlar için bu miktarın yarısı ödenecektir.” Vesika metninin sonunda antlaşmanın şahitlerinin isimleri verilmiş ve bu antlaşmanın 94 yılı Recep ayında (Nisan 713) yazıldığı kaydedilmiştir.²⁸

M. Abdullah İnân’a göre Endülüs’te fethedilen bölgelerde yumuşak ve hoşgörülü davranışlar sergileyen Müslüman idareciler, hükümlerin tatbikinde ve çeşitli vergilerin toplanmasında da âdil olmaya gayret ettiler. Abdülazîz b. Mûsâ ile Theodomir arasındaki yapılan antlaşma, İslâm siyasetindeki itidalli ve hoşgörülü yaklaşımın en güzel delillerinden birisidir. O’na göre bu antlaşma, fetih aşrındaki İslâm idarî siyaset vesikalarından önemli bir örnektir.²⁹ Diğer bir araştırmacı Hâlid es-Sûfi, fâtilh Müslümanlarla Vizigotlar arasında yapılan bu antlaşmanın şartlarının bölge halkı açısından çok iyi olduğu, bununla bölge

²⁶ Hâlid es-Sûfi, s.135-136.

²⁷ Antlaşma metni hakkında bkz: Himyerî, *er-Ravdu’l-Mi’târ fi Haberi’l-Aktâr*, 2.Baskı, Beyrut, 1984, s.131-132; M. Mâhir Hammâde, s.120-121; Muhammed Abdullah İnân, I, 55-56; Hüseyin Mu’nis, s.112.

²⁸ Himyerî, s.131-132; M. Mâhir Hammâde, s.120-121; Mehmet Özdemir, s.35; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1988, IV, 54.

²⁹ M. Abdullah İnân, I, 55-56.

idarecisi ve halkına daha önce başkalarına verilmeyen imtiyazlar verildiği kanaatindedir.³⁰ Mehmet Özdemir ise fetihlerin, sosyal hayattaki olumlu etkilerinin yanı sıra taassubun yerine hoşgörüyü ikâme etmekle dinî hayatta da yeni bir çağırın öncüsü olduğu düşüncesindedir. Ona göre İspanyol araştırmacı İsidro de las Cagigas'ın da ifade ettiği gibi; sekiz asırlık İslâm hâkimiyeti boyunca Endülüs'teki gayr-i müslimlerin dinî statülerinin ne olduğunu anlamak için Abdülazîz'in Theodomir ile yaptığı antlaşma şartlarına bakmak yeterlidir.³¹

Theodomir ile yapılan bu antlaşmanın ne zaman yapıldığı konusunda bazı çağdaş araştırmacılar arasında farklı görüşler vardır. Antlaşma vesikasını sonunda açık olarak verilen tarihin 94 yılı Recep ayı (Nisan 713) olduğunu az önce nakletmiştik. Böylesine açık bir tarihin antlaşma metninin sonunda verilmesine rağmen, bu tarihi kabul edenlerin yanı sıra bu olayın Abdülazîz b. Mûsâ'nın valiliği döneminde 95/714 veya 96/715 yıllarında olduğunu öne sürenler de olmuştur.³² Mesela Hüseyin Mu'nis, Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten ayrılmasından sonra Abdülazîz b. Mûsâ'nın valiliği döneminde Mürsiye bölgesi üzerine sefer yapıldığı kanaatindedir.³³ İbrâhim Beydûn da benzer görüştedir.³⁴ Öte yandan W. Montgomery Watt ile Pierre Cachia'nın birlikte hazırladıkları İspanya tarihiyle ilgili bir eserde, bu hususta daha farklı bir yaklaşım sergilenmekte, Abdülazîz'in valiliği sırasında gerçekleştirdiği bir çok fethin tahminen 96/715 yılında yapıldığı, Murcia prensi Theodomir ile yapılan antlaşmanın ise 94/713 yılında olmuş olabileceği ifade edilmektedir.³⁵

Bu görüşlere karşılık bu olayın 94/713 yılında meydana geldiğini kabul eden bir çok araştırmacı vardır. Nitekim M. Mâhir Hammâde³⁶, Ali Abdurrahman el-Haccî³⁷, Hâlid es-Sûfi³⁸ bunlardan sadece birkaçıdır. Biz de ulaşabildiğimiz kaynaklarda nakledilen antlaşma metninin sonunda açık olarak verilen tarihten yola çıkarak Abdülazîz'in Theodomir ile yaptığı antlaşmanın 94/713 yılında olduğu düşüncesindeyiz.

³⁰ Hâlid es-Sûfi, s.136.

³¹ Mehmet Özdemir, s.34-35.

³² Bu husustaki tartışmalar için bkz: S. Abdülazîz Sâlim, s.111; Ali Abdurrahman el-Haccî, s.82-83.

³³ Hüseyin Mu'nis, s.112.

³⁴ İbrâhim Beydûn, *ed-Devletü'l-Arabiyye fi İsbanya*, 3.Baskı, Beyrut, 1986, s.89.

³⁵ W. Montgomery Watt-Pierre Cachia, *A History of Islamic Spain*, New York, 1967, p.10.

³⁶ M.Mâhir Hammâde, s.121.

³⁷ Ali Abdurrahman el-Haccî, s.82-83.

³⁸ Hâlid es-Sûfi, s.134-135.

C- Portekiz Bölgesi Fetihleri:

Abdülazîz b. Mûsâ'nın İspanya'nın batısındaki Lusitania (günümüzdeki Portekiz) bölgesine yaptığı sefer ve buradaki fetihlerin ne zaman gerçekleştiği hususunda da farklı görüşler mevcuttur. Bu fetihlerin ne zaman yapıldığı hususunda temel kaynaklarda net bir bilgiye ulaşamadık. Çağdaş araştırmacılardan İbrâhim Beydûn'a göre bu hususta iki farklı görüş vardır: Portekiz bölgesi fetihleri Mûsâ b. Nusayr Endülüs'te bulunduğu sırada ya da daha sonra yapılmıştır.³⁹

M. Şit Hattab'a göre, Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd Endülüs'ün kuzeyinde fetihlere devam ederken, aynı zamanda Abdülazîz b. Mûsâ da Portekiz bölgesinin fethine uğraşıyordu. Babası Mûsâ b. Nusayr onu fethedilen bölgelerin genel komutanlığına tayin etmişti. Abdülazîz b. Mûsâ, Portekiz bölgesindeki Evora, Sanlarn (Santarem), Coimbra'yı fethetmiş ve İslâm ordusunu Astorga mıntikasına kadar ulaştırmıştı.⁴⁰ Abdülazîz'in gerçekleştirdiği bu fetihler babası Mûsâ'nın Endülüs'ten Şam'a geri dönmesinden az önce yapılmıştır. Çünkü M. Şit Hattab, "*er-Risâletü's-Şerîfiyye*" adlı eserde Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten ayrılmasından önce Müslümanların Endülüs'te kılıçlarıyla girmedikleri hiçbir yer kalmadığını belirtildiğini zikretmektedir.⁴¹ S. Abdülazîz Sâlim, Abdülazîz b. Mûsâ'nın 95/714 yılında İspanya'nın batısındaki Portekiz bölgesinde bulunan Evora, Santarem ve Coimbra'yı sulh yoluyla fethettiğine dâir görüşler olduğunu ifade etmekte ve İspanyol tarihçi Saavedra'nın da aynı görüşü paylaştığını söylemektedir.⁴²

Abdülazîz b. Mûsâ'nın hem Theodomir ile yaptığı antlaşmanın tarihi ve hem de onun tarafından gerçekleştirilen Portekiz bölgesi fetihlerinin ne zaman yapıldığı konusunda iki farklı görüş vardır. Kanaatimizce bu hususta iki farklı görüş oluşmasının asıl sebebi, Abdülazîz'in bu fetih ve faaliyetleri babası Mûsâ b. Nusayr Endülüs'te bulunduğu sırada mı, yoksa babasının Şam'a dönmesinden sonra Endülüs valiliği sırasında mı gerçekleştirdiği noktasında düğümlenmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi özellikle çağdaş araştırmacılar arasında her iki görüşün de temsilcileri bulunmaktadır.

Abdülazîz b. Mûsâ, babasının Endülüs'te gerçekleştirdiği fetihlere katılmasının yanı sıra bazı ayaklanmaları bastırması, önceden fethedilen şehirlerde-

³⁹ İbrâhim Beydûn, s.89.

⁴⁰ M. Şit Hattab, s. 69-71.

⁴¹ M. Şit Hattab, s.70-71'den naklen.

⁴² S. Abdülazîz Sâlim, s.109-110.

ki otoritenin yeniden sağlaması ve daha önce fethedilmemiş bazı yeni şehirleri fethetmesi gibi noktalarda babasına yardımcı olmuştur. Bu durum onun, Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'te gerçekleştirdiği askerî seferlerde ve fetihlerdeki en önemli yardımcılardan birisi olduğunu göstermektedir. Öte yandan bu fetihler ve faaliyetler, Abdülazîz b. Mûsâ'nın İspanya'yı her yönden daha iyi tanıması fırsatını da vermiştir.

III- Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs Valiliğine Tayin Edilmesi:

Abdülazîz b. Mûsâ, İspanya'nın doğu ve batı bölgelerinde fetihler yaparken, Mûsâ b. Nusayr ve Tânk b. Ziyâd da daha çok kuzey bölgelerde fetihlerle meşgul idiler. Mûsâ b. Nusayr'ın amacı İspanya'nın tamamını fethetmek ve daha sonra da bazı idarî düzenlemeler yapmaktı. Endülüs'ün kuzey bölgelerinde ve güney Fransa topraklarında fetihlere devam eden Mûsâ b. Nusayr'ın yanına halife Velîd b. Abdülmelik'in elçisi Muğîs er-Rûmî gelerek onu Şam'a geri çağırıldı. Fetihleri tamamlama noktasına gelen Mûsâ, bu sırada Şam'dan böyle bir emir gelmesini ilk anda hoş karşılamamıştı. Çünkü Endülüs'te fethedilmeyen tek bölge olan Cillikiyye (Galicia) bölgesini de fethetmek arzusunda idi. Bu amaçla elçi Muğîs er-Rûmî'den biraz süre istedi. Muğîs de bu isteği kabul edince Mûsâ, biraz daha zaman kazanmış oldu ve Cillikiyye bölgesindeki bazı kale ve şehirleri fethetti. Bu sırada Mûsâ'nın yanına halife Velîd'in Şam'dan İspanya'ya gönderdiği ikinci elçisi Ebû Nasr geldi. Ebû Nasr, Velîd b. Abdülmelik'in Mûsâ b. Nusayr'a zaman kaybetmeden Şam'a dönmesini isteyen emrini ulaştırdı.⁴³

Halife Velîd'in, ısrarlı bir şekilde Şam'a geri dönmesini istemesi karşısında daha fazla duramayan ve halife ile olan ilişkilerini bozmak istemeyen Mûsâ, artık Endülüs'ten ayrılmaya karar verdi.⁴⁴ Yola çıkmadan önce Endülüs'te idarî alanda bir takım düzenlemeler yapan Mûsâ, oğlu Abdülazîz b. Mûsâ'yı Endülüs valiliğine tayin etti. Endülüs'e başkent olarak Romalılar döneminde de ülkenin başkenti olan İsbiliyye (Sevilla) şehrini seçti. Burası herhangi bir tehlike anında Müslümanların gemileriyle ulaşabilecekleri bir şehirdi. Mûsâ b. Nusayr, İsbiliyye şehrinin Müslümanlara Endülüs'ün giriş kapısı olmasını arzu etti.⁴⁵ Diğer tarihçilerin aksine İbn Haldûn, Mûsâ b. Nusayr'ın oğlu Abdülazîz'i vali tayin ettikten

⁴³ *Ahbâru Mecmû'a*, s.27; İbnü'l-Esîr, IV, 566 ; Nüveyrî, XXIV, 51-52 ; Makkarî, I, 263.

⁴⁴ Velîd b. Abdülmelik'in Mûsâ b. Nusayr'la ilişkileri ve onu Şam'a geri çağırma sebepleri hakkındaki yorumlar için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, a.g.e., s.89-93.

⁴⁵ *Ahbâru Mecmû'a*, s.27 ; Makkarî, I, 263.

sonra Kurtuba şehrini başkent yaptığını öne sürer.⁴⁶ Mûsâ b. Nusayr ayrıca Endülüs'te fetihlerin devam etmesi ve iç emniyetin sağlanması amacıyla oğlu Abdülazîz'in yanına yardımcı olarak bazı önemli komutanları ve askerî birlikleri bıraktı. Ukbe b. Nâfi'in torunlarından olan Habîb b. Ebî Ubeyde el-Fihrî de bunlardan birisiydi.⁴⁷

Mûsâ b. Nusayr, Târik b. Ziyâd ve beraberinde bulunan kalabalık grubun Endülüs'ten hangi yıl ayrıldıkları konusunda tespitlerimize göre iki farklı görüş mevcuttur. Bazı tarihçiler⁴⁸ bu olayın 94/713 yılında olduğu görüşünü ifade ederken, bazıları da⁴⁹ Mûsâ'nın 95/714 yılında Endülüs'ten ayrıldığını belirtmektedir. Genelde tercih edilen ve Endülüs'teki olayların seyrine uygun olan tarih 95/714 yılıdır. Çünkü Mûsâ b. Nusayr, 93/712 yılında Endülüs'e gelmiş ve Târik b. Ziyâd'ın yanına gitmeden önce bir yıl boyunca Târik'in daha önce fethetmediği şehirleri ele geçirmiştir. Daha sonra 94/713 yılında Tuleytula (Toledo) şehrinde Târik ile karşılaşmış, bundan sonra da bir yıl kadar kuzey İspanya'da ve güney Fransa topraklarında fetihlere devam etmiştir. Nitekim Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten çıkış tarihi olarak sadece 95/714 yılını değil, daha detaylı bir şekilde bu yılın Ramazan Bayramı'nı zikreden tarihçiler mevcuttur.⁵⁰ Endülüs tarihçilerinden Makkarî de, Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'te kaldığı süreyi 2 yıl 4 ay olarak kaydetmektedir.⁵¹ Dolayısıyla Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten ayrılması ve Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs valiliğine tayininin 95/714 yılında meydana geldiği daha çok kabul edilen bir husustur. Biz de Abdülazîz'in valiliğe tayin edildiği yılın 95/714 olduğu kanaatindeyiz.

IV- Abdülazîz b. Mûsâ'nın Valiliğindeki Faaliyetleri İle İlgili Değerlendirmeler:

Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs valiliğine tayin edildikten sonraki fetihleri ve burada gerçekleştirdiği faaliyetleri hakkında temel kaynaklarda detaylı ve net bilgiler olmadığını tespit ettik. Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu husus, tarihçiler ve araştırmacıların Abdülazîz'in Endülüs'te gerçekleştirdiği fetihleri

⁴⁶ Bkz: İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk: Halil Şehâde, 2.Baskı, Beyrut, 1988, IV, 151.

⁴⁷ İbnü'l-Kûtiyye, s.78.

⁴⁸ *el-İmâme ve's-Siyâse*, s.243 ; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan*, thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1977, V, 329.

⁴⁹ İbn Abdülhakem, *Fûtûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Kahire, 1991, s.210 ; Taberî, VII, 394 ; İbnü'l-Kûtiyye, s.195-196 ; *Ahbâru Mecmû'a*, s.27 ; Merrakuşî, *el-Mu'cib fi Telhisi Ahbâri'l-Mağrib*, thk: M. Saïd el-Uryân, Kahire, tsz, s.34.

⁵⁰ Bkz: İbnü'l-Kûtiyye, s.195-196.

⁵¹ Makkarî, I, 264.

babası Mûsâ b. Nusayr'ın Şam'a dönmesinden önce mi, yoksa kendi valiliği döneminde mi gerçekleştirdiği noktasındaki bazı farklı görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Bazı tarihçiler, bizim biraz önce incelediğimiz Abdülazîz'in İspanya'nın doğusundaki Murcia (Tudmir) ve batısındaki Lusitania (günümüzdeki Portekiz) bölgesi fetihlerinin onun Endülüs valiliği öncesinde meydana geldiğini öne sürerek valilik öncesi faaliyetleri arasında zikrederler. Bir kısım araştırmacı ise bu fetihlerin Abdülazîz'in valiliği sırasında gerçekleştiği düşüncesindedir. Kanaatimizce bu farklılığın oluşmasındaki önemli faktörlerden birisi de, temel kaynaklarda Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'teki fetihleri hakkında detaylı bilgi verilmesine karşılık Abdülazîz b. Mûsâ'nın fetihleriyle ilgili daha az ve kısa bilgiler verilmesidir.

Çağdaş araştırmacılardan M. Mâhir Hammâde, Mûsâ b. Nusayr Şam'a döndükten sonra Abdülazîz b. Mûsâ, Orihuela (Murcia, Tudmir) mıntikasını İslâm egemenliği altına aldığını ve o bölgenin hâkimi Theodimir ile antlaşma yaptığını zikretmekte⁵², eserinin daha sonraki kısımlarında Abdülazîz'in yapmış olduğu bu antlaşmanın metnini ve metnin sonundaki antlaşmanın 94/713 yılında yazıldığını belirten rivâyeti nakletmektedir.⁵³ 94/713 yılında Mûsâ b. Nusayr henüz İspanya'dan ayrılmamıştı ve fetihlerine devam ediyordu. O halde bu iki bilgi birbirine zıttır. A. Muhtar el-Abbâdî'ye göre de İberya yarımadası (Endülüs, İspanya)'nın büyük bir kısmı Mûsâ b. Nusayr Endülüs'te iken fethedildi. Doğu ve kuzey batıdaki bazı kısımlar ise sonraya kaldı. Endülüs'ün doğusundaki "el-Levante" mıntikası Abdülazîz'in valiliğinde ele geçirildi.⁵⁴

Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs valiliği dönemindeki icraatlarıyla ilgili temel kaynaklardaki kısa bilgilere bakacak olursak şunları söylemek mümkündür: İbnü'l-Kûtiyye, Mûsâ b. Nusayr tarafından Endülüs valiliğine tayin edilen Abdülazîz'in geriye kalan şehirleri fethettiğini belirtir. Ona göre Abdülazîz, babasından sonra askerî seferlere devam etti ve Vizigotlara ait bazı toprakları ele geçirdi.⁵⁵ Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından biri olan yazarı meçhul "Ahbâru Mecmû'a" adlı eserde de, Abdülazîz'in valiliği sırasında bir çok şehirin fethedildiği ifade edilmekte⁵⁶, ancak bu şehirlerin isimleri hakkında hiçbir şey zikredilmemektedir.

⁵² M. Mâhir Hammâde, s.31.

⁵³ M. Mâhir Hammâde, s.120.

⁵⁴ Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *fi Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, tsz, s.281.

⁵⁵ İbnü'l-Kûtiyye, s.78.

⁵⁶ Ahbâru Mecmû'a, s.28.

İbnü'l-Esîr'e göre, Abdülazîz b. Mûsâ, babası Şam'a döndükten sonra Endülüs'ü dış saldırılara karşı korudu ve işleri düzene koydu. Ülkenin sınırlarını muhafaza etti, babasından geriye kalan birkaç şehri fethetti. Şahsiyet olarak iyi ve faziletli bir kimseydi.⁵⁷ Nüveyrî ise Abdülazîz'in Endülüs'te yeni surlar inşa ettiğini, şehirlerin iç emniyetini sağladığını, babasından sonra geriye kalan fetihleri tamamladığını nakletmektedir.⁵⁸ İbn Haldûn'a göre, Abdülazîz hayırlı ve seçkin bir valiydi. Valiliği sırasında Endülüs'te bir çok şehir fethetti.⁵⁹ Makkarî, Abdülazîz'in bölgede egemenliği sağladığını, iç huzuru temin ettiğini, sınırlara setler yaptırdığını belirtmektedir. Ayrıca babasından geriye kalan birçok şehri fethettiğini ilave etmektedir.⁶⁰

Görüldüğü gibi temel kaynaklar ve Endülüs tarihiyle ilgili eserlerin birçoğunda Abdülazîz'in valiliği sırasında gerçekleştirdiği faaliyetleri ve fetihleri hakkında bu kısa ve birbirine yakın bilgiler verilmektedir. Sadece bazı şehirlerin ele geçirildiği ifade edilmekte, herhangi bir isim verilmemektedir. Kanaatimizce bu durum Abdülazîz'in fetihlerini valilik öncesi mi, yoksa valiliği sırasında mı gerçekleştirdiği konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Çağdaş araştırmacıların birçoğu genellikle temel kaynaklardaki bu kısa bilgileri tekrarlamaktadır. Biz bu şekilde davrananları bir kenara bırakarak, farklı bilgi ve görüş belirten araştırmacıları ele almak istiyoruz. Münâ Hasan Mahmud'a göre, Abdülazîz b. Mûsâ, Endülüs'te bazı idârî düzenlemeler yaptı, dinî hükümlerin tatbik edilmesi ve reâyânın işlerini düzene koymak için divan teşekkül ettirdi. Ayrıca o, İşbiliyye (Sevilla) şehrindeki Rufeyne veya Rufina denilen manastırı kendisine mekan olarak seçti. Bu manastırın bitişiğinde bir mescit yaptırdı. Böylece burası Müslümanların ibadet ettiği bir yer haline geldi.⁶¹ E. Levi Provençal, bu kilisenin ismini **Santa Rufina** olarak vermektedir.⁶² Abdullah Enîs et-Tabba'ya göre, 92-95/711-714 yılları arasındaki dört yıllık sürede İspanya'da güneyden başlayıp kuzeyde Pirene dağlarının uç kısımlarına kadar birçok bölge ve şehir fethedildi. İspanya'nın kuzeybatısındaki Portekiz bölgesi de ele geçen yerler arasındadır. Ona göre Mûsâ b. Nusayr, Tânik b.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, V, 22.

⁵⁸ Nüveyrî, XXIV, 55.

⁵⁹ İbn Haldûn, IV, 151.

⁶⁰ Makkarî, I, 268.

⁶¹ Münâ Hasan Mahmud, el-Müslimûn fi'l-Endelüs ve Alâkatuhum bi'l-Frenc, Kahire, 1986, s.9.

⁶² E. Levi Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane*, Paris, 1932, II, 21.

Ziyâd ve Abdülazîz b. Mûsâ'nın başarılı seferleri ve komutanlıkları sonucu tüm bu başarılar elde edildi.⁶³

Hüseyin Mu'nis'e göre, Mûsâ b. Nusayr ve Târik'in Endülüs'ten ayrılmasından sonra Müslümanların buradaki fetihleri durmadı. Endülüs'te kalan bir grup asker fetihleri tamamlamak için faaliyetlere devam etti. Abdülazîz aktif ve atak bir fâtihi idi, Endülüs'te çeşitli fetihler gerçekleştirdi. Ona göre, güneydoğu Endülüs'teki fetihler ve Theodomir ile yapılan antlaşma Abdülazîz'in valiliği sırasında meydana geldi.⁶⁴ Halbuki daha önce de belirttiğimiz gibi, bu antlaşma vesikasının sonunda 94/713 tarihi verilmektedir. Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten ayrıldığı yıl 95/714 olarak kabul edildiğine göre Hüseyin Mu'nis'in bu görüşü ne derece tutarlıdır?

İbrâhim Beydûn, Abdülazîz b. Mûsâ'nın başarılı valilik için iyi bir örnek olduğunu, babası Mûsâ'dan şecaat ve siyasî uzak görüşlülük vasıflarını miras olarak aldığını ifade eder. Ona göre Mûsâ b. Nusayr, oğlu Abdülazîz'e riskli ve tehlikeden tamamen uzak olmayan bir görev devretmişti. Ciddiyet ve kararlılık içinde askerî seferlerin devam ettirilmesi ve eksik kalan fetihlerin tamamlanması gerekiyordu. Abdülazîz'in faaliyetleri sonucu küçük bir-iki bölge hariç İspanya kesin olarak Emevî egemenliğine girdi.⁶⁵ Butrus el-Büstânî'ye göre, Abdülazîz iyi siyaset sahibi ve tedbirli bir valiydi. Valiliği sırasında işleri düzene koydu ve fetihlere devam etti. Ayrıca topladığı vergileri hilâfet merkezine gönderdi.⁶⁶ S. Muhammed Imâmuddin'e göre de iyi bir yönetici olan Abdülazîz, çiftçileri teşvik eden bir faaliyet olarak sulama işlerini tanzim etti. Yolcuların ve tüccarların güvenliği için pek çok yerde kaleler ve karakollar kurdu. Bu uygulamalar ülkeye barış ve refah getirdi.⁶⁷

Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs valiliği ve faaliyetleri hakkında Batılı tarihçi ve araştırmacıların verdikleri bilgilerin de genellikle temel kaynaklardaki nakillerin benzeri olduğunu, bazılarının kaynaklardaki aynı bilgileri tekrarlar-ken, bir kısmının da farklı bilgiler verdiğini, bir kısmının ise bu konuda hiç bilgi vermediklerini tespit ettik. Bunlardan Stephen Ronart'a göre, İspanya'da Mûsâ b. Nusayr, Târik b. Ziyâd'ın yanısıra Abdülazîz b. Mûsâ da kalan fetihleri ta-

⁶³ Abdullah Enis et-Tabba, İbnü'l-Kütiyye'nin *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* adlı eserine Medhal, Beyrut, 1994, s. 25-27.

⁶⁴ Hüseyin Mu'nis, s.110-112.

⁶⁵ İbrâhim Beydûn, s.89-91.

⁶⁶ Butrus el-Büstânî, *Meâriku'l-Arab fi Ş-Şark ve'l-Ğarb*, Beyrut, 1987, s.65.

⁶⁷ S. Muhammed Imâmuddin, *Endülüs Siyasî Tarihi (710-1613)*, çev: Yusuf Yazar, Ankara, 1990, s.48.

mamladı.⁶⁸ W. Montgomery Watt ile Pierre Cachia'nın birlikte hazırladıkları İspanya tarihiyle ilgili bir eserde ise, Abdülazîz b. Mûsâ'nın bir suikast sonucu öldürülmesine kadar valilik görevini yürüttüğü, kuzey ve kuzeydoğudaki bazı bölgelerin yanı sıra güneydoğuda Malaga ve Elvira şehirlerini ele geçirdiği ifade edilir. Bu olayların 715 yılında, Murcia prensi Theodomir ile yapılan antlaşmanın ise muhtemelen 713 yılında meydana geldiği ilave edilir.⁶⁹ Philip K.Hitti ise Emevîler döneminde İspanya'nın yönetimiyle ilgili teknik bilgiler verdikten sonra Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs'teki ilk emîr olduğunu, hükümet-idare işleriyle ilgilenmek üzere Sevilla şehrini başşehir edindiğini ifade eder.⁷⁰

Öte yandan G.S.Colan, Endülüs'teki Müslüman valilerin isimlerini ve görev tarihlerini sıralarken Abdülazîz b. Mûsâ'nın 94-97/713-716 yılları arasında valilik yaptığını belirtir.⁷¹ Bu bilgi oldukça ilginçtir. Çünkü Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten ayrıldığı tarih 95/714 yılı olarak kabul edilir. Bunun yanı sıra birçok temel kaynak ve çağdaş araştırmada Abdülazîz'in valiliği 95/714 yılında başlatılır. G.S. Colan'ın bu görüşünü kabul edecek olursak, Mûsâ b. Nusayr'ın daha Endülüs'te fetihlere devam ettiği ve Endülüs'ten ayrılmasından yaklaşık bir yıl önce oğlu Abdülazîz'i valiliğe tayin etmesi gerekir ki bu mümkün değildir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Mûsâ'nın Endülüs'ten 94/713 yılında ayrıldığını öne süren bir-iki tarihçiye karşılık pek çok tarihçi ve araştırmacı bu olayın 95/714 yılında olduğunu kabul etmektedirler.

Batılı tarihçi ve araştırmacılardan bir kısmı ise İspanya'nın fetih süreci hakkında az veya çok bilgi vermelerine karşılık Abdülazîz b. Mûsâ ve faaliyetleriyle ilgili hiç bilgi vermemektedir. Örnek vermek gerekirse Carl Brockelmann⁷², İspanya'nın fethini söz konusu ederken Abdülazîz b. Mûsâ'dan hiç bahsetmemektedir. Aynı şekilde Claude Cahen⁷³, Robert Mantran⁷⁴, Bernard Lewis⁷⁵ gibi Batılı tarihçiler İspanya'nın fethi, Mûsâ b. Nusayr ile Târik b. Ziyâd'ın faaliyetleriyle ilgili bilgi vermelerine rağmen Abdülazîz b. Mûsâ'yı söz konusu etmemek-

⁶⁸ Stephen Ronart, "Mûsa İbn-Nusayr", CEAC, Amsterdam, 1959, p.394.

⁶⁹ W. Montgomery Watt- Pierre Cachia, s.10.

⁷⁰ Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev: Salih Tuğ, İstanbul, 1989, III, 792.

⁷¹ Georges Colin, *el-Endelüs*, çev: Abdülhamid Yunus-Hasan Osman, Beyrut, 1980, s.113.

⁷² Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev: Neşet Çağatay, Ankara, 1992, s.67-68.

⁷³ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev: Esat Nermi Erendor, Ankara, 1990, 36-37.

⁷⁴ Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s.110-112.

⁷⁵ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, s.146-147.

tedirler. Ayrıca Emevîler dönemi ve halifelerle ilgili bir çalışma yapan Julius Wellhausen⁷⁶ de İspanya'nın fethi ve sonrasında gelişen olaylar hakkında fazla bilgi vermemektedir.

Temel İslâm tarihi kaynaklarının bir kısmında ve Endülüs tarihiyle ilgili kaynak ve araştırmalarda bu konularla ilgili az veya çok bilgiler bulmak mümkündür. Bu hususta Abdülazîz b. Mûsâ hakkında bazı temel kaynaklarda ya hiç bilgi olmaması veya bazılarındaki bilgilerin az veya dağınık olması bir gerekçe olarak öne sürülebilir. Bu durum bir gerçek olmakla birlikte, bir kısım çağdaş araştırmalarda Endülüs tarihi hakkında bilgi verilirken Abdülazîz b. Mûsâ isminden hiç bahsedilmemesi uygun değildir.

V- Abdülazîz b. Mûsâ'nın Öldürülmesi Olayı:

Abdülazîz b. Mûsâ, Endülüs'te ilk vali olarak tercih edilen görüşe göre yaklaşık 2 yıl valilik yapmıştır. Onun valiliğe tayini, gerçekleştirdiği fetihlerin valilik öncesi veya valiliği döneminde yapılıp-yapılmadığı ve öldürülmesi olayları hakkında ihtilafli hususlar ve farklı görüşler mevcuttur. Söz konusu konulardan ilk ikisi hakkında araştırmamızın önceki kısımlarında gerekli bilgileri verdik. Araştırmamızın son kısmında ise onun öldürülmesi olayını incelemek istiyoruz.

Abdülazîz b. Mûsâ Endülüs'te yeni bir uygulama başlatmıştı. Bu uygulama Endülüs'teki toplumlararası dayanışmayı ve evliliği teşvik etmesidir. Abdülazîz bu uygulamaya destek vermek amacıyla eski Vizigot kralı Rodrigo'nun dul eşi Egilona ile evlendi. Bu kadına İslâm kaynaklarında "Ümmü Âsım" ismi veriliyordu. Bu isim oğluna izafeten verilmişti.⁷⁷ E. Levi Provençal'a göre Egilona, İslâm dinini kabul ettikten sonra Ümmü Âsım adını aldı.⁷⁸ Nakledildiğine göre Abdülazîz bu kadına özel önem veriyordu. Egilona da bundan cesaretleterek idarî bazı işlere karışmaya başlamıştı. Örnek vermek gerekirse Egilona'nın ısrarı üzerine Abdülazîz'in oturduğu meclise küçük bir kapı açılmış ve onun huzuruna girecek kimselerin bu kapıdan girmeleri şart koşulmuştu. Böylece valinin huzuruna girecek olan herkes başını eğiyor ve sanki rükûya varmış gibi oluyordu. Bu iş Egilona'nın hoşuna gidiyordu. Çünkü Abdülazîz'in huzurunda secde ediliyormuş gibi oluyordu.⁷⁹ Egilona bununla da yetinmeyerek kocası Abdülazîz'in

⁷⁶ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev: Fikret İşıltan, Ankara, 1963.

⁷⁷ C. F. Seybold, "Abd al-'Aziz b. Mûsâ b. Nusayr", *İslâm Ansiklopedisi (M.E.B)*, İstanbul, 1978, I, 64.

⁷⁸ E. Levi Provençal, "Abd al-'Aziz b. Mûsâ b. Nusayr", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1993, vol: I, 58.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, V, 22.

başına bir taç giymesini teklif etti ve İspanya krallarının âdetinin böyle olduğunu söyleyip onu ikna etmeye çalıştı. Bu teklife Abdülazîz karşı çıktı ve: “Bizim dinimizde böyle bir şey yoktur” dedi. Egilona ise: “Ben seninle yalnızken senin dindaşların bunu nereden görüp bilecek?” dedi. Fazla zaman geçmeden Abdülazîz’e bu isteğini de kabul ettirdi. Bir gün Ziyâd b. Nâbiğa et-Temîmî’nin karısı Abdülazîz’i başında taç olduğu halde gördü ve bu durumu kocasına haber verdi. Ziyâd b. Nâbiğa da bunu Habîb b. Ebî Ubeyde b. Ukbe b. Nâfi’ye söyledi. Böylece ordunun komutanları ve ileri gelenleri arasında bu olay duyuldu. Daha sonra bizzat kendi gözleriyle Abdülazîz’i başında taç olduğu halde gördüklerinde onun din değiştirip Hıristiyan olduğu zannıyla onun üzerine hücum edip öldürdüler. Kesik başını da Şam’daki halife Süleyman b. Abdülmelik’e gönderdiler.⁸⁰

Abdülazîz b. Mûsâ’nın öldürülmesi olayıyla ilgili bu rivâyetin dışında daha farklı nakiller de mevcuttur. Buna göre Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik (Halifeliği 96-99/715-717), Mûsâ b. Nusayr Şam’a döndükten bir süre sonra halifelîğe geçti ve daha sonra Mûsâ’yla anlaşmazlığa düştü. Süleyman, Mûsâ’yı hapsedti ve para cezasına çarptırdı.⁸¹ Süleyman b. Abdülmelik daha sonra Endülüs’te bulunan Araplardan önde gelen beş kişiye gizlice haber göndererek Abdülazîz b. Mûsâ’yı öldürmelerini istedi. Bu kişiler arasında Ziyâd b. Nâbiğa et-Temîmî ile Habîb b. Ebî Ubeyde de vardı. Nakledildiğine göre Abdülazîz b. Mûsâ, bir gün camide sabah namazı kıldırırken bu fedai grubunda bulunanlar ona hücum ederek öldürdüler. Abdülazîz’in başını kesip Süleyman b. Abdülmelik’e gönderdiler. Bu olay İşbiliyye şehri yakınlarında bulunan bir camide meydana geldi.⁸² Merrakuşî’ye göre Abdülazîz b. Mûsâ bir grup asker kendisine karşı ayaklanıncaya kadar Endülüs’te vali olarak kaldı. Bu grupta bulunanlar Abdülazîz’i öldürdüler ve kesik başını Süleyman’a gönderdiler. Diğer tarihçilerin aksine Merrakuşî’ye göre bu olay 98/716-717 yılında oldu. Abdülazîz’in Endülüs’te öldürülmesinden sonra Endülüs halkı Mûsâ b. Nusayr’ın yeğeni olan Eyyûb b. Habîb el-Lahmî’yi vali olarak başlarına getirdiler.⁸³

Abdülazîz b. Mûsâ’nın öldürülme sebebiyle ilgili bir diğer rivâyete göre Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik’in babası Mûsâ b. Nusayr’a yaptıklarını

⁸⁰ *Ahbâru Mecmû’a*, s.28 ; Merrakuşî, s.35 ; Ayrıca bkz: Philip K.Hitti, III, 792.

⁸¹ Süleyman b. Abdülmelik ile Mûsâ b. Nusayr arasındaki ilişkiler hakkında detaylı bilgi için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, a.g.e., s. 93-99.

⁸² İbnü’l-Kûtiyye, s.79.

⁸³ Merrakuşî, s.35.

öğrenince Süleyman'ın aleyhinde bazı sözler söylemişti. Bu durumu öğrenen Süleyman, Abdülazîz b. Mûsâ'nın kendisini halife olarak tanımayacağı ve Endülüs'te bağımsız hareket edeceği endişesine kapıldı. Bunun üzerine Habîb b. Ebî Ubeyde, İbn Va'le et-Temîmî, Sa'd b. Osman b. Yâsir, Amr b. Ziyâd el-Yahsûbî, Ömer b. Kesîr, Amr b. Şerahbîl gibi kimselere gizlice bir mektup göndererek endişelerini bildirdi. Kuzey Afrika'da bulunan Abdullah b. Mûsâ'ya bir mektup yazarak bu kişileri Abdülazîz'in yanına göndermesini istedi. Süleyman b. Abdülmelik bununla da yetinmeyerek bizzat Abdülazîz b. Mûsâ'ya bir mektup göndererek Kuzey Afrika'dan bazı önemli kişileri Endülüs'e gönderdiğini haber verdi ve o kişileri etrafında bulundurmasını ve kendisine yakınlaştırmasını istedi. Bunun üzerine olanlardan habersiz olan Abdülazîz bu kişileri kendisine yaklaştırdı ve onlara ikramda bulundu. İşte bu grupta bulunan kişiler bir fırsatını bularak sabah namazını kıldırırken Abdülazîz'i öldürdüler.⁸⁴

Abdülazîz b. Mûsâ'nın hangi yıl öldürüldüğü konusunda tarihçiler arasında farklı görüşler mevcuttur. Makkarî'ye göre bu olay 95/714 yılının sonlarında meydana gelmiştir.⁸⁵ İbn Abdülhakem ve İbnü'l-Abbâr'a göre 97/716 yılında⁸⁶, İbnü'l-Kûtiyye ve Merrakuşî'ye göre ise 98/716-717 yılında olmuştur.⁸⁷ Çağdaş Endülüs tarihi araştırmacılarından S. Muhammed Imâmuddin⁸⁸e göre Abdülazîz b. Mûsâ'nın öldürülmesi olayı 97 yılı Recep ayında (Mart 716) meydana gelmiştir. Bir çok çağdaş araştırmacı da Abdülazîz'in 97/716 yılında öldürüldüğünü kabul etmektedir. Biz de Endülüs'teki olayların seyrine uygun olan tarihin bu olduğu kanaatindeyiz.

Endülüs tarihi kaynaklarından yazarı meçhul "*Ahbâru Mecmû'a*" adlı eserinde, bu olayın tertipleycisinin Süleyman b. Abdülmelik olmadığı şeklinde ilginç bir ifade yer almaktadır. Buna göre Abdülazîz'in öldürüldüğünü öğrenen halife Süleyman bu olaya üzülmüştür. Süleyman bu olaydan sonra İfrîkiyye valiliğine Abdullah b. Yezîd'i tayin etmiş ve Abdülazîz'in öldürülmesi olayına katılan kişilerin sorgulanmak üzere kendisine gönderilmesini emretmiştir.⁸⁹ Çağdaş araştırmacılarından M. Seyyid el-Vekîl de Abdülazîz b. Mûsâ'nın öldü-

⁸⁴ *el-İmâme ve's-Siyâse*, s.255-256; Ayrıca bkz: M. Mâhir Hammâde, s.121-124.

⁸⁵ Makkarî, I, 268.

⁸⁶ İbn Abdülhakem, s.213 ; İbnü'l-Abbâr, *el-Hulletü's-Siyerâ*, thk: Hüseyin Mu'nis, 2. baskı, Kahire, 1985, II, 334.

⁸⁷ İbnü'l-Kûtiyye, s.79; Merrakuşî, s.35.

⁸⁸ S. Muhammed Imâmuddin, s.48.

⁸⁹ *Ahbâru Mecmû'a*, s.29.

rülmesi olayında Süleyman b. Abdülmelik'in rolünün olmadığı görüşünü savunanlardan birisidir.⁹⁰

Buna karşılık Abdülazîz b. Mûsâ'nın öldürülmesi olayında halifenin bilgisi olduğu görüşünde olanlara göre, Abdülazîz b. Musâ'nın kesik başı Süleyman'ın huzuruna getirilince o, Mûsâ b. Nusayr'ı huzuruna çağırdı. Süleyman b. Abdülmelik, Mûsâ'ya: "Bunu tanıdın mı?" diye sordu. Mûsâ: "Evet, onu oruç tutan ve namaz kılan birisi olarak bilirim" dedi ve oğlunu öldürenlere Allah (cc)'in lânet edeceğini söyledi.⁹¹

Farklı bir rivâyete göre, Abdülazîz'in kesik başını geldikten sonra Süleyman, Mûsâ'yı çağırarak bu başı tanıyıp-tanımadığını sorunca Mûsâ, bunun oğlu Abdülazîz'in başı olduğunu söylemişti. Daha sonra o kesik başı Endülüs'ten getiren heyettekiler birer birer ayağa kalkarak konuştular ve Abdülazîz aleyhine bazı sözler söylediler. Bunun üzerine Mûsâ b. Nusayr ayağa kalktı ve Allah'a hamdettikten sonra şunları söyledi: "Ey Mü'minlerin emîri! Senin önünde kesik bir şekilde duran baş Abdülazîz b. Mûsâ'ya aittir. Allah (cc) ona rahmet etsin. Ben onu gündüzleri oruçlu, geceleri namaz kılan birisi olarak bilirim. O, Allah'ı ve Rasûlünü çok sever. Mü'minlerin emîrine de iyi bir itaatle bağlıdır..." Mûsâ'nın bu sözleri üzerine Süleyman ise Abdülazîz b. Mûsâ'nın İslâm dininden ayrıldığını ve kendisine de muhâlif olduğunu söyledi. Halifenin bu sözlerine oldukça üzüldeği anlaşılan Mûsâ b. Nusayr, kardeşleri tarafından oğlu Yûsuf'un kanlı gömleği kendisine getirildiği zaman Yakub (as)'un Kur'an-ı Kerim'de geçen şu sözünü söyledi : "...Artık tek çarem sabretmektir. Söylediğiniz (dayanmak için) ancak Allah'tan yardım istenir".⁹² Daha sonra Mûsâ, üzgün bir şekilde Süleyman'dan oğlunun kesik başını kendisine vermesini istedi, o da buna izin verdi.⁹³

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İlk dönem İslâm tarihindeki önemli siyâsî ve askerî olaylardan birisi olan Endülüs'ün fethi, 92-95/711-714 yılları arasında Târik b. Ziyâd, Mûsâ b. Nusayr ve Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr'ın gayretleri ve başarılı askerî seferleri sonucu gerçekleşmiştir. Buna rağmen ilk iki komutan ve fetihleri hakkında bazı temel kaynaklar ve çağdaş araştırmalarda detaylı sayılabilecek bilgiler olmasına

⁹⁰ M. Seyyid el-Vekîl, *el-Ümeviyyûn beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, Dimeşk, 1995, II, 82.

⁹¹ İbn Abdülhakem, s.213 ; İbnü'l-Abbâr, II, 334.

⁹² *Kur'an-ı Kerim*, Yûsuf, XII, 18.

⁹³ el-İmâme ve's-Siyâse, s.256-257.

rağmen aynı şeyi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr için söylemek oldukça zordur. Halbuki Abdülazîz b. Mûsâ, Endülüs'ün ilk valisi olarak dikkate alınması gereken fetihler ve faaliyetlerde bulunmuş bir komutan ve idarecidir.

Abdülazîz b. Mûsâ, Emevîler dönemindeki önemli vali-komutanlardan birisi olan ve Mağrib bölgesinde bir çok fetihler yapan, uzun yıllardır isyan eden Berberîleri itaat altına alan, devletin kara sınırlarını Atlas okyanusu kıyılarına kadar ulaştıran babası Mûsâ b. Nusayr'ın yanında yetiştiği için onun askerî ve idarî tecrübelerini öğrenmiştir. Abdülazîz, Endülüs'e geçmeden önce babasıyla birlikte Kuzey Afrika'da ve Mağrib'teki çeşitli seferlere katılmış, bu arada babası tarafından iki defa Akdeniz'de İspanya'nın güneyindeki Mayorka ve Minorca Adalarına gönderilen birliğe komutan olarak tayin edilmiştir. Mûsâ b. Nusayr'ın 93/712 yılında daha önce Endülüs'e gönderdiği Târik b. Ziyâd'a yardımcı olmak, buradaki fetihleri tamamlamak ve bazı idarî düzenlemeler yapmak amacıyla 18.000 kişilik ordusuyla Endülüs'e geçmesiyle Abdülazîz'in bundan sonraki hayatı Endülüs'te geçmeye başlamıştır.

Abdülazîz b. Mûsâ, Endülüs'te hem valiliğe tayininden önce, hem de valiliği sırasında önemli fetihler ve faaliyetlerde bulunmuştur. Araştırmamızın ilgili kısımlarında incelediğimiz gibi Abdülazîz b. Mûsâ, İşbiliyye (Sevilla) şehrinde çıkan isyanı bastırmış ve burasını ikinci defa ele geçirmiş, Leble (Niebla) ve Bace (Beja), Reyyo (bazı kaynaklarda Reyve) ve Gırnata (Granada) gibi önemli şehirleri fethetmiştir. Abdülazîz ayrıca Endülüs'ün doğusunda bulunan Mürsiye (Murcia) mıntikasını fethederek o bölgenin hâkimi olan Theodomir (veya Teodomiro) ile barış antlaşması yapmıştır. Endülüs'ün kuzeybatısı ve batısında bazı şehirleri de fetheden Abdülazîz, aynı zamanda Lusitania (günümüzdeki Portekiz) bölgesinin de fâtihidir. Abdülazîz 2 yıl kadar devam eden kısa valiliği sırasında önemli faaliyetlerde bulunarak eksik kalan fetihleri tamamlamış, Endülüs'ü içten ve dıştan gelecek tehditlere karşı korumuş, ülkenin sınırlarını güçlendirmiş ve iç emniyeti sağlamıştır.

Abdülazîz b. Mûsâ'nın Endülüs'te gerçekleştirdiği fetihlerin valilik öncesi mi, yoksa valiliği döneminde mi olduğu hususu tartışmalıdır. Kanaatimizce bunun sebebi, Abdülazîz'in fetihleri ve faaliyetleri hakkında kaynaklardaki bilgilerin yetersiz ve dağınık oluşudur. Buna rağmen bir kısım çağdaş araştırmacıların fazla zahmete girmeden ve konuları detaylı bir şekilde araştırmadan bazı ön yargılı ve hatalı görüşler öne sürdüklerini gördük. Bunun yanı sıra makalemizde örneklerini verdiğimiz gibi İspanya'nın fethiyle ilgili bilgi veren bazı çağdaş tarihçi ve araştırmacıların Abdülazîz b. Mûsâ'dan ve onun faaliyetlerinden hiç

bahsetme ihtiyacı bile duymadıklarını tespit ettik. Öte yandan Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan İslâm Ansiklopedisi'nde (DİA) "Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr" maddesinin bulunmayışının önemli bir eksiklik olduğu kanaatindeyiz. Halbuki Abdülazîz b. Mûsâ, gerek babası Mûsâ b. Nusayr Endülüs'te iken, gerekse daha sonraki kendi valiliği zamanında çeşitli fetihler ve faaliyetlerde bulunarak Endülüs'ün fetih sürecini tamamlayan, buradaki İslâm egemenliğini sağlayan, iç emniyeti temin eden, reâyâyâya karşı ılımlı davranışlarda bulunan önemli bir idarecidir. Abdülazîz b. Mûsâ'nın gayr-i müslim unsurlara karşı engin hoşgörülü yaklaşımı noktasında Murcia (Mürsiye) bölgesi hâkimi Theodimir ile yaptığı barış antlaşması güzel bir örnektir.

Tüm bu olumlu faaliyetlerine rağmen Abdülazîz, kendisine karşı ayaklanan bir grup asker tarafından namaz kıldırırken öldürülmüştür. Bu olayın bazı sebepleri vardır. Elbette bunların Abdülazîz'in öldürülmesi olayında ne derece etkili olduğu tartışılır. Çünkü araştırmamızın ilgili kısmında konuyla ilgili farklı nakiller ve yorumları incelerken bu olayda bazı karanlık ve karmaşık yönler mevcut olduğunu tespit ettik. Abdülazîz b. Mûsâ'nın öldürülmesinin sebepleri hakkında şu maddeleri sıralamak mümkündür:

1-) Abdülazîz'in eski Vizigot kralı Rodrigo'nun dul eşi Egilona ile evlenmesi, onun etkisinde kalarak bazı Hristiyan adetlerini idarî hayata aktarma isteği halk ve askerler arasında tepki uyandırmıştır.

2-) Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik'in, Mûsâ b. Nusayr ile ihtilafa düşmesi ve ona karşı sert davranması, dolayısıyla Endülüs'te valilik yapan oğlu Abdülazîz'e de tedbir alma ihtiyacını hissetmesi ihtimal dahilindedir. Makalemizin ilgili kısmında Abdülazîz'in öldürülmesi olayında Süleyman b. Abdülmelik'in ilgisiyle ilgili farklı nakil ve görüşleri inceledik.

3-) Öte yandan babasına Şam'da yapılan olumsuz davranışlara tepki gösteren Abdülazîz'in, Endülüs'te Şam hükümetine karşı bir isyana girişerek bağımsızlığını ilan etme endişesinin halife Süleyman'da mevcut olması da bir ihtimaldir.

Abdülazîz'in Endülüs'te gerçekleştirdiği bir çok fetih hareketi ve idarî alandaki olumlu girişimlerine rağmen bu şekilde öldürülmüş olması ibret verici bir olaydır. Bu olayda bir insan olarak Abdülazîz'in bazı hataları, halkın bir kesimin tepkisini çeken yanlış uygulamaları ve karısı Egilona'nın etkisinde fazlaca kalması sözkonusudur. Ancak herhangi bir yargılama yapılmadan onu namaz kıldırırken öldüren kimseler ve onları bu işe azmettiren kişi veya kişilerin de bu işte önemli rolü olduğu düşüncesindeyiz.

Abdülazîz'in öldürülmesi olayı Endülüs'te askerî ve idarî açıdan problemlerin başlamasına, uzun ve yorucu gayretlerle sağlanan iç istikrarın bozulmasına yol açmıştır. Bundan sonra Arap kabileleri arasındaki çekişmelerin yanı sıra, Arap-Berberî anlaşmazlığı da önemli bir iç problem olarak uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Her ne kadar bundan sonraki valiler döneminde Endülüs'te bazı fetihler yapılmışsa da daha çok iç problemler ve kabileler arası çekişmeler ön plana çıkmıştır.

